

Катерина Богатирьова

ПОХОРОННА ТЕМА В ОДАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТІВ XVIII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX СТОЛІТЬ

Метою пропонованої розвідки є спроба проаналізувати похоронну тему в одах українських авторів XVIII – першої третини XIX ст., вказати на їхні спільні риси та особливості. Авторі спиралися на античну естетику й продовжили панегіричні традиції у вітчизняній літературі, прагнули зосередити увагу читачів на достойних справах покійних, роздумували про сенс людського життя.

Ключові слова: ода, смерть, оплакування, часоплин, людське горе.

Похоронна (фунеральна) тема в українській літературі належить до маловивчених, хоч окремі її аспекти студіювали сучасні дослідники О. Новик, О. Ткаченко, О. Циганок, Л. Шевченко-Савчинська. На ґрунті вітчизняної одичної творчості ця проблематика майже не вивчалася.

Творці жанру оди часто порушували у творах “вічні” загальнолюдські питання – поетичного безсмертя, буття і смерті, місця і призначення людини в суспільстві, станової нерівності, швидкоплинності й марності земного життя. М. Гаспаров, аналізуючи давньогрецьку хорову лірику, вказував, що “найтрагічніший час людського життя був найзручнішим для роздумів на моральні теми: про те, що в житті все нетривке й мінливе ...” [1, с. 394]. Мотив часоплину використав римлянин Горацій в оді до свого друга Постума: “Гай-гай, Постуме, Постуме, // Літа, мов хвилі! Вік догоджай богам – // Чоло старече зорють зморшки, // Смерть кам’яна не вповільнить кроку” [2, с. 54]. Француз П’єр Ронсар у четвертій книзі од, виданій у 1550 році, констатував, що життя не можна продовжити ані на мить навіть за всі багатства світу: “Коли б хоч на короткий час // Нам злото здовжувало віку, // ... Щоб можна й смерть ним підкупить // Щоб нас не брала у могилу” [6, с. 30] (переклад Ф. Скляра). Фунеральна творчість тісно пов’язана з питаннями смерті і безсмертя, тому звернення в одах до похоронної тематики – не випадкове.

Твори, в яких оплакували смерть близьких людей чи громадсько-політичних діячів, поширені в європейській літературі. Серед цих творів є і оди: приміром, англієць Ендрю Марвел у творі цього жанру “На смерть його величності лорда-протектора” (1658) Олівера Кромвелля (1599–1658) оплакав смерть видатного британського політика й лідера пуританців.

Теорія давньої оди на українському літературному ґрунті не досліджена, тому обмежимося деякими зауваженнями. Як вказує Ольга Циганок, автор київської поемики “Нуметтус” [Гіметт] (1699) ототожнював похоронну оду з епіцедеєю. Йдеться про ліричний твір, у якому прославляється померлий герой, друг чи благодійник [12, с. 64]. На подібні міркування дослідниця натрапила також у поезиці “Via lactea” [Чумацький шлях] (1735). Такі твори пишуться тими самими способами, що й трени [12, с. 64]. Таким чином, похоронні оди близькі до щонайменш двох жанрів похоронного віршування. Митрофан Довгалевський у трактаті “Сад поетичний” у розділі “Про ліричну поезію, або Про оди” вказує на те, що “види ліричної поезії різні з огляду на різний предмет” [9, с. 354]. Коли автор пише про закінчення життєвого шляху конкретної особи, то це ода “похоронна, або траурна, це твір, у якому вшановується смерть якогось добродійника або друга” [9, с. 355]. Отже, інша концепція – коли ода вживалася у широкому значенні, на означення ліричної поезії загалом, а похоронна ода – один із її різновидів.

У давньому українському письменстві фунеральне віршування багате і різнопланове. Різновидом епіцедею наприкінці XVI та на початку XVII століть були “ляменти” (“трени”, або “плачі”): “EPICEDION, себто Вірш жалобний про благородного і вічної пам’яті гідного князя Михайла Вишневецького, каштеляна київського” (1585) Ждана Білицького, “Плач, або Лямент на зшесть з цього світу вічної пам’яті гідного Григорія Желиборського” (1615) Петра Презвітера, “Лямент ... на представлені ... Леонтія Карповича” (1620) Мелетія Смотрицького, “Вірші на жалосний погреб ... Петра Конашевича-Сагайдачного” (1622) Касіяна Саковича, “Лямент по святобливо зійшлим, велебному пану отцю Іоанну Василевичу, презвітеру” (1628) Давида Андрієвича та інші.

Традиція оплакування шанованих світських і церковних громадян, вельмож, цісарів, близьких родичів продовжилася і в одах вітчизняних митців XVIII–XIX століть. Варто згадати фунеральні оди українських авторів В. Капніста “На смерть графа А. Строганова”, “Оду на смерть Пленіры”, “Оду на воспоминание Пленіриной кончини”, “Оду на смерть сына моего”; В. Довговича “Епикедій на смерть його преосвященства пана Андрія Бачинського єпископа Мукачівського 1810 року”; М. Устияновича “Слезу на гробъ ...” (1836); Стефана Семаша “Печальная чувства в смерти его Величества Францъшка I, кесаря Австрійскаго” від Львівського училища (1835), “Надгробну поємі его превосходительству Іоанну Снѣгурскому” (1847) та інші.

Фунеральні оди, які аналізуються, мають як спільні, так і відмінні риси. Спільним у них є те, що поети вже в назві вказують на спонуку для написання твору: сумну причину –

смерть світської особи (графа, цісаря), рідної чи близької людини (сина, дружини, друга) чи церковного достойника. Поети виказують тугу за померлим та вдаються до натуралістичних описів важкого морального й фізичного стану людей, яких спіткало горе (рідних, мешканців країни, парафіян), показують, як вони сумують: “рыдает отец твой”, “тебя слезами омывал”, “скорбь сердечна”, “тщетно слез струя катится” (В. Капніст); “плачь тамъ и вопль слышу”, “Россуве нещадно потоки слезъ ліють” (С. Семаш); “мы плачемъ на веснѣ”, “отци тужать за тобовъ” (М. Устиянович).

Другою спільною рисою фунеральних од є вживання авторами античних топосів. Приміром, Парок, які тчуть нитку долі. У римській міфології ці богині (Клото, Лахесіс, Антропос) уособлювали тривалість життя, і коли його нитка обривалася – людина помирала. В. Капніст в “Оде на смерть сына моего” у 17 строфі, оплакуючи передчасну смерть маленького, розуміє, що вони зможуть побачитися тільки після смерті самого поета: “Я не узрю его доколе // Прядется Паркой жизнь моя” [3, с. 95]. С. Семаш у “Надгробной поеме его превосходительству Іоанну Снѣгурскому”, нарікаючи на надзвичайно швидкий плин часу, що прискорює неминучу смерть для кожного, гнівно звертався до цих богинь і запитував: “Вы свирѣпыа Парки искони несыты! // Коль нещадно съчете земнородныхъ нити?” [7, с. 3]. Звертаючись до топосу Парок, які тчуть нитку долі, вітчизняні творці од продовжували багату літературну традицію. Вже римський лірик Горацій в оді “До Деллія” порушив одвічну тему сенсу буття людини, зазначаючи, що вічного життя не існує й треба насолоджуватися кожним днем, дарованим богами: “Олій пахучих, вин і троянд, які // Недовго квітнуть, ти нам подать вели, // Ще поки доля й вік сприяє // Й чорну снують іще Парки нитку” [2, с. 46]. Теоретик класицизму Ф. Малерб у вірші другові Дюпер’є, у якого померла маленька донька, радить змиритися з її втратою: “Ні, ні, мій Дюпер’є, коли вже Парка // Із тіла забере життя, // Літа померлих переправить барка // В уже навічне небуття” [4, с. 95]. У “Дяменті” Мелетій Смотрицький, сумуючи за покійним приятелем та архімандритом Леонієм Карповичем, запитував: “Чи вас парки (если-сте у бога такими, // В живот і смерть можными силами своїми), // Образив чим?” [10, с. 205].

Іншим топосом фунеральної оди є “квітка, яка гине від морозу”. На це “спільне місце” натрапляємо у В. Капніста (“Ты, как нежна роза, // Свиристством раннего мороза // Поражена, поблек, увял” (“Ода на смерть сына моего”) та С. Семаша (“Цвѣти егда зимою погубятъ красоту” (“Надгробная поема ... Іоанну Снѣгурскому ...”).

Третя спільна риса вітчизняних похоронних од полягає у тому, що всі їхні автори висловлювали свої міркування про людське призначення і швидкоплинність життя. В. Капніст в оді “На смерть графа А. С. Строганова” по-філософськи резюмував: “Хоть долгий век, но скоротечен!” [3, с. 187].

Усі фунеральні оди пронизані почуттям скорботи. Передача трагічного моменту (закінчення земного життя людини) реалізовувалася шляхом уживання художніх засобів – таких епітетів, як “пре-скорбна вѣсть”, “смерть завистна”, “скорбная мечта”; метафор “муза рыдаеть”, “сеет смерть и пожинаяет” тощо. Таким чином, для увиразнення драматизму ситуації й відчаю автори передавали слухачам свій сумний внутрішній стан, прагнули розчулити їх, викликати й розділити почуття горя, скорботи, висловити співчуття. За допомогою цих художніх засобів автори висловили й естетизували сум із приводу смерті видатних осіб країни та близьких.

Окрім спільних рис, фунеральні оди мали свої особливості. Різною була, насамперед, тональність творів, бо не однакою був соціальний статус героя оди, ставлення до нього автора.

Вітчизняні фунеральні оди можна поділити на дві підгрупи: твори світської (В. Капніст) та духовної тематики (М. Устиянович та С. Семаш). В оді “На смерть графа А. С. Строганова” В. Капніст використав класичну форму оди – десятивірш, але її зміст більше наближений до елегії. О. Строганов очолював Публічну бібліотеку, був президентом Академії мистецтв та колекціонером, у його будинку часто збиралися відомі художники, письменники; В. Капніст знав графа особисто. “Звон надгробный” сповістив авторові про смерть “столпа российской державы” графа Строганова. Він, у баченні поета, шанована людина в суспільстві. Автор вказав на його позитивні людські якості – “друг несчастных”, “добрых дел творец”, “веры чтитель”, “враг лести, хитрости, притворства”; він підкреслив, що настало безмежне горе не тільки для родини, а для усієї країни й тих, хто знав добродійника особисто, тобто смерть О. Строганова стала причиною смутку багатьох людей: “слышен стон и вопль рыдающий”, “капли слез дождят”. Тематична спрямованість творів – туга за померлим, поважним і шанованим громадянином у суспільстві, віра в те, що його добрі справи будуть прикладом для інших і їх довго пам’ятатимуть: “Он благотворну жизнь простер: ... // Оставя смертным свой пример” [3, с. 189]. Варто зазначити, що пошанування померлих достойників (князів, полководців) було поширеним у російській літературі XVIII – початку XIX століть. Г. Державін в оді “Снигирь” (1800), написаній з приводу смерті видатного полководця О. Суворова, порівняв покійного із пташкою, яка була улюбленою в народі. Цим тропом автор підкреслив невибагливість, простоту, щирість, відданість військовому обов’язку та популярність померлого серед народу: воєначальник іздив “на кляче”, ів “сухарі”, спав “на соломе”, тому його смерть стала загальним горем, і “слышен отвсюду томный вой лир”, тобто це велика втрата і в масштабах держави.

“Ода на смерть Плениры”, яка входила до збірки “Лирические сочинения”, була написана В. Капністом із приводу смерті Катерини Яківни, першої дружини Г. Державіна. Цей твір є яскравим прикладом фунеральної оди, насиченої філософсько-мінорними роздумами автора про сенс людського життя: “Но что жизнь? – в родах – мученье; // В детстве –

раболепства гнет; // В юности – страстей волнение; // В мужестве – труды сует” [3, с. 122–123]. В. Капніст із сумом резюмував: “Вот что жизнь! – се нива зол!” [3, с. 123]. Мотиви смертності (вислів А. Содомори) та плину часу зустрічаємо у творах античного лірика Горация; в оді “До Сестія” (I, IV) поет підсумував, що “смерті блідої стопа б’є однаково, // В низький поріг та в брами можновладних” [2, с. 21], тобто вказав на рівність усіх смертних; в оді “До Левконії” поет зізнався: “заздрісний час, поки тут говорим // Вже у безвість летить” [2, с. 25], зосереджуючись на тезі, що час – це найцінніший скарб для кожного, незалежно від стану. Тож В. Капніст, який захоплювався творами Горация, не міг оминати ці теми у своїх одах: переплетіння класицистичних канонів, античних та преромантичних мотивів стали своєрідними ознаками його од. У російській літературі мотив смерті й недовготривалості життя звучить в одах О. Сумарокова “На суету мира” (1763), “Одах духовных” (1773) та “На смерть князя Мещерского” (1779) Г. Державіна.

Стефан Семаш був автором “корпоративної” оди “Печальная чувства в смерти его Величества Франциска I, кесаря Австрийского” від Львівського училища (1835). Поет сумував, згадуючи чесноти покійного “иже всё́мъ образомъ, вождемъ былъ еси”, “подателемъ щастія” [8, с. 2], порівнював монарха то з Нестором, то з кормчим, який вів човен серед скель. О. Циганок зазначає, що “алегорія життя як плавання характерна для фунеральної матерії” [11, с. 36]; також автор звертався до жителів європейських країн та закликав їх оплакувати цесаря: “Вознеси скорбь”, “Возгласи й ты земле печаль твою”. Твір “Надгробная поэма его превосходительству Иоанну Снѣгурскому” (1847) витриманий у мінорному тоні – С. Семаш оплакував смерть заслуженого й улюбленого людьми українського церковного діяча, перемиського греко-католицького єпископа, мецената, який підтримував обдарованих краян, організовував парафіяльні школи для дітей, друкарні, сприяв культурно-освітньому розвитку Галичини.

М. Устиянович у 1836 році присвятив оду “Слеза на гробъ ...” галицькому освітньому діячеві Михайлові Гарасевичу, котрий добре володів німецькою, італійською та польською мовами, створив латиною історію української церкви “Annales Ecclesiae Ruthenae”, тому тема твору – смуток з приводу смерті відомого просвітника у Галичині. Ода написана народною мовою, у творі автор використав фольклорні образи орла й сокола, запозичені з народнопісенної поезики, щоб показати силу, волю, хоробрість покійного. Пестливі іменники “серденько”, “дитинокы”, “соколоньку” та риторичні запитання “Хтожъ насъ теперь за рученьки // Въ дивны свѣты поведе?” [5, с. 130] вказують на суголосність оди з народними голосіннями, тому М. Максимович, теоретик романтизму, досить схвально оцінив “самоцветный поэтический проблеск” [5, с. 141] молодого поета.

Отже, висловлюючи сум із приводу смерті монарших осіб чи близьких людей, автори спиралися на античну естетику та продовжили панегіричні традиції XVII ст. у вітчизняній літературі, прагнули зосередити увагу читачів на достойних вчинках покійних, їхніх заслугах перед вітчизною; роздумували про сенс земного життя, зазначали, що людське буття швидкоплинне й час невластивий для всіх смертних. В основі фунеральних од, світських та духовних, лежить тема суму за померлими людьми, незалежно від стану, що їх і об’єднує. Проте у світських творах, зокрема в оді В. Капніста “На смерть Плениры”, яскраво проступають роздуми автора про внутрішній біль, безмежне горе, розмірковування про неминучість смерті. Поет прагнув визначити шкалу цінностей, у якій на перший план виступає особиста втрата, а не громадські інтереси, що вказує на преромантичні ознаки його творів цієї тематики.

Література

1. Гаспаров М. Л. Об античной поэзии. Поэты. Пoesтика. Риторика / М. Л. Гаспаров. — Санкт-Петербург : Азбука, 2000. — 478 с.
2. Гораций. Твори / Переклад, передмова та примітки А. Содомори. — К. : Дніпро, 1982. — 352 с.
3. Капніст В. В. Собрание сочинений в двух томах. — Москва–Ленинград : Из-во АН СССР, 1960. — Т. 1. — 772 с.
4. Курціус Ернст Роберт. Європейська література і латинське середньовіччя / Роберт Ернст Курціус; пер. з нім. А. Онишко. — Львів : Літопис, 2007. — 752 с.
5. Максимович М. А. О стихотворениях Червонорусских // Киевлянин. — К. : Изд. М. Максимович, 1841. — Кн. 2. — С. 140–41.
6. Ронсар П’єр. Лірика; пер. з фр. та приміт. Ф. Склєра. — К. : Дніпро, 1977. — 159 с.: іл.
7. Семаш Стефан. Надгробное поэма ... кир Иоанну Снѣгурскому. Львѣград. Печ. Ставропиг., 1847. — Відділ рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка, шифр II, Д-10199. — С. 1–3.
8. Семаш С. Печальная чувства Львовскаго високаго училища о смерти... Францѣшка I. — Львов, 1835. — Відділ рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка, шифр Р. К. 32250, И-67559. — С. 1–3.
9. Слово многоцінне: хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу та в епоху Бароко. — К. : Аконіт, 2006. — Кн. 4. — 798, [1] с.
10. Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Полеми. твори. Перекл. повісті. Поет. твори / авт. вст. ст. і ред. тому В. Л. Микитась; упоряд. і приміт. В. П. Колосової та ін. — К. : Наукова думка, 1988. — 600 с. — (Б-ка дожовт. укр. літ).
11. Циганок Ольга. Генологічні концепції фунерального письменства в Україні XVII–XVIII ст.: основні напрямки досліджень / Ольга Циганок. — К. : Університет “Україна”, 2011. — 176 с. — (Студії з україністики. Вип. X).
12. Циганок О. М. Фунеральне письменство в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст.: теорія та взірці: монографія / Ольга Циганок. — Вінниця : ПП “ТД «Едельвейс і К», 2014. — 362 с.

The purpose of this article is to analyze the funeral odes topic of Ukrainian authors in the XVIIIth – the first third of the XIX centuries, analyze their similarities and peculiarities. The authors relied on the antique aesthetics and continued panegyric traditions in our literature, tried to focus readers’ attention on the noble actions of the dead, muse on the meaning of human life.

Key words: ode, death, lamentation, time, grief.